

Amacın imha olduğunu gösteren belgeler

Ankara

Ermenilere yönelik gündeme getirilen politikaların amacının onların imhası olduğu konusunda en açık ifade 29 Ağustos 1915'te Ankara Vilâyeti'ne gönderilen bir telgrafta yer alır. Şifre telgrafta aynen şu ifadelerle yer verilir; "Vilâyât-ı şarkiyeye âid Ermeni meselesi hallolunmuşdur. Fuzûlî mezâlimle millet ve hükümetin lekedâr edilmesine lüzûm yokdur."¹ Ifade yorum gerektirmeyecek kadar açıktır. Talat Ağustos 1915 sonuna kadar cinayetlerin işlendiğini açık olarak söylemekte ve ama Ağustos sonu itibarıyla, Ermeni meselesini hal olmuş saydığı için yeni cinayetlerin işlenmesini fuzuli görmektedir. Bu belgenin konu etrafındaki bazı gereksiz tartışmaları önemli ölçüde sona erdireceğini iddia etmek yanlış olmaz.

Talat telgrafta, şikâyetine neden olan olaydan kısaca da olsa bahsetmektedir; "Alel-husûs Ermenilerin Ankara'ya yakın bir mevki'de düçar olduğu tecâvüzatın [uğradıkları saldırıların] sekl-i ceryanı ve sevkiyâta memur olanların âdetâ alenî olan idâresizliği ve bu miyânda memur jandarma ve ahâlinin sırf hiss-i hayvânîlerinin sevkiyle hetk-i ırza [ırza geçme] ve sirkatta [hırsızlığa] ictisârları [cesaret göstermeleri] merkezce pek ziyâde tevcih-i teessûf [üzüntü nedeni] olmuşdur."

Talat'ın sözünü ettiği olay veya olaylar Ankara'nın Katolik Ermenilerinin şehir dışında imha edilmeleriyle ilgili olmalıdır. Çünkü, katliam haberi, diğer yerlerdeki katliamların aksine, demiryollarında çalışan Ermeni işçiler nedeniyle İstanbul'a çabuk ulaşmış ve bir Ermeni kaynağa göre Almanya, Avusturya-Macaristan ve özellikle Roma Katolik Kilisesi Hükümet nezdinde protestoda bulunmuşlardı.² Üstelik Talat o günlerde Almanya'nın artan baskısı nedeniyle, Katolikleri

1 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/290, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

2 Ankara Katoliklerinin imhası Krikoris Kıdemli Rahip Balakian, *Ermeni Kolho-tası* adlı eserin 13. Bölümü'nde, "Ankara'da Ermeni Kesimi" başlığı ile, tesadüf eseri katliamdan sağ kurtulan kurbanların ağzından anlatılır.

sürmeyeceğine dair sözler vermekle meşguldü.

Aslında Almanya, daha önce sürgünlerin koşullarının düzeltilmesi doğrultusunda yaptıkları bazı girişimlerden sonuç alamayınca, "Türklerin bu sert önlemlerinden" sorumlu tutulmama ve "düşmanları(n) gelecekteki olası saldırılarının önüne geçebilmek için", 4 Temmuz 1915'te Osmanlı Hükümeti'ne bir nota vermiş ve nota'da, "sadece ayaklanmaları engellemek amacıyla askerî zorunluluklar sonucu yapılan Ermeni tehcirini uygun" gördüklerini ama sürgünlerin "yağma ve talandan korunması gerektiğini" bildirmişlerdi.³ Bu notanın üstüne, aşağıda anlattığımız Diyarbakır meselesi patlak vermiş ve Almanya Babıali nezdinde "daha acil" başka girişimlerde bulunmuştu.⁴

Katliamların kesintisiz devam ettiği haberlerinin gelmesi üzerine, Alman Büyükelçiliği, "İkamet ettikleri şehirlerden tahliye edilen Ermeni nüfusun sistematik bir biçimde yok edilmesi son haftalarda öyle bir boyuta ulaştı ki, Hükümet'in göz yummakla kalmayıp açıkça desteklediği ve diğer ırklardan Hıristiyanların ve diğer mezheplerin de dahil edildiği bu vahşi sürgüne tarafımızdan bir kez daha kesinlikle karşı çıkılması zorunluluğu hasıl olmuştur" diyerek 9 Ağustos tarihinde bir başka nota daha vermek zorunda kaldı. Notada, "Almanya Büyükelçiliği üzüntüyle müşahade etmektedir ki, tarafsız ve güvenilir kaynaklardan edindiği bilgilere göre, yerel makamlar bu tür olayları engellemek yerine sürgün olaylarını düzenli bir şekilde takip etmiş... Ermenilerin çoğu daha varacakları yerlere varmadan yolda telef

3 PA-AA/R14086, İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 7 Temmuz 1915 tarihli rapor. Söz konusu nota'da özetle katliam haberleri alındığı aktarıldıktan sonra şunlar söylenir; "Elçiliğimize gelen bilgilere göre, ne yazık ki yerel makamlar her açıdan üzüntü verici bu tür olayları engelleyememiştir. Düşman güçler, Ermeniler arasında infial yaratmak için bu durumdan yararlanacaklar(dır)... Alman Hükümeti, Türkiye'ye dost ve müttefik bir güç olarak gerek sürmekte olan savaş esnasında gerekse gelecekte ortak çıkarlar aleyhine doğabilecek sonuçlar konusunda Babıali'nin dikkatini çekmeyi kendine görev bilmektedir... Elçiliğimiz, göçe zorlanan Ermenilerin taşınmaları esnasında olduğu kadar yeni yerleşecekleri yurtlarında da canlarının ve mallarının korunması için acilen kesin emirler verilmesi gerektiğini düşünmektedir."

4 PA-AA/R14093, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 27 Eylül 1916'da Alman Parlamentosu için hazırladığı rapor.

olmuşlardır... Almanya Büyükelçiliği Osmanlı Hükümeti'nin dikkatini çekmeye kendisini mecbur görmektedir", denir.⁵

Nota, Talat'a elden verilmiştir ve Talat bu görüşmede hem olaylara engel olacağı hem de İstanbul'dan Ermenilerin sürgün edilmeyeceği sözünü verecektir. Ama değişen bir şey yoktur. Bunun üzerine Almanya, Ağustos ayı sonunda sadrazam ve Dâhiliye nâzırı ile ayrı ayrı görüşür ve onlara baskı yapar. Osmanlı Hükümeti bu görüşmelerde Ermenilere karşı gündeme gelen tedbirlerin son bulduğunu açıklar.⁶

Ağustos ayı sonundaki bu görüşmeler sırasında Talat, 31 Ağustos 1915'te elinde bölgelere yolladığı bazı telgrafların çevirileri olduğu halde doğrudan Alman Büyükelçiliği'ne gider. Burada Ermenilere karşı alınan önlemlerin durdurulduğunu tekrar açıklayan Talat çok bilinen sözünü söyler; "La question arménienne n'existe plus" (Ermeni sorunu artık mevcut değildir).⁷ Bu sözün 29 Ağustos'da Ankara'ya gönderilen telgraftaki sözlerle aynı olması son derece ilginçtir. Çevirisi verilen telgraflardan birisi de yukarıda alıntı yaptığımız, Ermeni tehcirinin amacının onların "hükümet aleyhine teşebbüsât ve fa'âliyette bulunamamalarına ve bir Ermenistan hükümeti teşviki hakkındaki âmâl-i milliyyelerini [milli emellerini] tâ'kîb edemeyecek bir hâle getirilmelerini te'mîn" olduğu ve "efrâd ve eşhâs-ı merkûmenin imhâsı olmadığı" biçimindeki telgraftır. Bu telgrafta Talat, "Protestan ve Katolik Ermenilerin sevk olunmaması" konusunda da emir vermektedir.⁸ Telg-

5 PA-AA/R14087, İstanbul Büyükelçisi Hohenlohe-Langenburg'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 12 Ağustos 1915 tarihli rapor. 9 Ağustos tarihli Nota, rapora eklenmiştir.

6 Bkz. 439 nolu dipnot.

7 /PA-AA/R14087 ve PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 170, İstanbul Büyükelçisi Hohenlohe-Langenburg'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 4 Eylül 1915 tarihli rapor. Talat'ın bu sözleri Büyükelçilik görevlisi Göppert tarafından da 31 Ağustos tarihinde görüşme notu olarak tutulmuştur. PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 170.

8 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/292, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihli Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Karahisar-ı Sahib, Erzurum, Kayseri'ye şifre telgraf.

rafın özel olarak Almanları ikna amacıyla kaleme alındığı açıktır. Aşağıda bir başka örneğini de vereceğimiz gibi, Talat 31 Ağustos 1915'te Ankara'ya bir başka telgraf daha yollayacak ve İstanbullu aydınlardan Doktor Rupen Çilingiryan ve dört arkadaşının öldürülmeleri cinayetinin soruşturulmasını isteyecektir.

Diyarbakır ve Doktor Reşit

Ermenilerin sürgün edilmelerinin amacı onların imhası olduğunu gösteren belgeler grubuna verilebilecek ikinci örnek Dâhiliye Nâzırı Talat'ın Diyarbakır Valisi Reşit'e yolladığı dört telgraftır. Bu telgraflar içinde, 12 Temmuz 1915 tarihli olanı, daha önce başka eserlerde yayınlanmış olduğu için en çok bilinendir.⁹ Söz konusu telgrafta, "son zamanlarda vilâyet dâhilindeki Ermeniler ile bilâ-tesfrik-i mezhep [mezhep ayırımı yapmadan] Hıristiyanlar hakkında katliâmlar tertip olunduğu... Diyarbakır'den sevk olunan eşhâs [kişiler] vâsıtasıyla Mârdin'de murahhas [devlet görevlisi] ile Ermenilerden ve diğer Hıristiyan ahâliden yedi yüz kişinin geceleri şehirden hâricce çıkarılarak koyun gibi boğazlattırıldığı ve şimdiye kadar bu katliâmlarda maktûl olanların [öldürülenlerin] iki bin kişi tahmin olunduğu ve buna serî' ve kat'i bir netice verilmezse civar vilâyattaki ahâlî-i Islâmiyenin de kıyâm ederek [ayaklanarak] bilumum Hıristiyanları katletmelerinden korkulduğu" haberlerinin geldiğini söyleyen Talat, şu emri verir; "Ermeniler hakkında ittihâz edilen tedâbir-i inzibâtiye ve siyâsiyyenin diğer Hıristiyanlara teşmîli [kapsaması] kat'iyyen gayr-ı câiz olduğundan efkâr-ı umumiye üzerinde pek fena tesir bırakacak ve

9 Söz konusu telgraf ilk defa, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, (Ankara: Devlet Arşivleri Başkanlığı, 1994), belge no. 71, s. 69'da yayınlanmıştır. Katalog numarası, 54/406 olan bu belgenin, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri kataloglarında kaydı yoktur. İlgili Şifre Kalemî Katalogu'nda numaralama, 54/405'ten 54/407'ye atlar. Eger Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bu belgeyi söz konusu kitapta yayınlamamış olsaydı, bugün bu belgenin varlığından haberimiz olmayacaktı. Belgenin katalogtan kasıtlı olarak çıkarılıp çıkarılmadığı önemli bir soru olarak durmaktadır.

bilhassa ale-l-ıtlâk [mutlaka] Hıristiyanların canını tehdit edecek bu kâbil vekâyie derhal hitâm [son] verilmesi ve hakikat-ı halin iş'ârı [bildirilmesi]. (abç)"¹⁰

Talat'ın bu telgrafı yollamasının nedeni Alman Büyükelçiliği'dir. Alman Konsolosluğu olaylar hakkında Büyükelçiliği bilgilendirerek cinayetlerin engellenmesi için baskı yapılmasını istemektedir. Konsolosluk raporuna göre, Diyarbakır Valisi Reşit katliamları jandarmalara yaptırmaktadır. Eğer önlem alınmazsa, "aşağı tabaka" Hıristiyan katliamına başlayacaktır. Alman konsolosuna bilgileri aktaran, Diyarbakır'da bulunan Mardin mutasarrıfıdır. Büyükelçilik haberleri doğrudan Talat Paşa'ya aktarmış ve tedbir alınmasını istemiştir. Talat telgrafında, Alman raporlarındaki "koyun gibi boğazlamak" gibi ifadeleri de aynen kullanır ve onların verdiği rakamları tekrar eder. "Eskâr-ı umumiye"den kastı ise Almanların bu girişimi olsa gerekir.¹¹

Belgenin dili son derece açıktır. İçlerinde devlet görevlilerinin de bulunduğu insanlar, valilik eliyle öldürülmektedirler. Fakat Talat için bu önemli değildir; sadece Ermeniler için kararlaştırılmış olan bir siyasetin, diğer Hıristiyanlara uygulanmasından şikâyet etmekte ve Ermeniler için uygulanan öldürme eylemlerinin, diğer Hıristiyanları da kapsayacak şekilde yapılmasına bir son verilmesini istemektedir.

Bu telgrafa rağmen, Diyarbakır'da sürgün ve katliamların tüm Hıristiyanları kapsayacak şekilde uygulamaya devam etti-

10 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/406, Dahiliye Nâzırı Talat'ın 29 Haziran 1331'de (12 Temmuz 1915) Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

11 PA-AA/Bo.Kons./Bd. 169, Musul Konsolosu Holstein'dan Wangenheim'a 10 ve 15 Temmuz 1915 tarihli raporlar ve 12 Temmuz 1915 tarihli büyükelçiliğin Talat'a elden verdiği Fransızca yazı. Konuya ilişkin Alman yetkililerin yaptıkları girişimler konusunda bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 25-27. Talat'ın kullandığı ifadeler için bkz. "Der Vali von Diarbekir, Reschid Bey, wüte unter der Christenheit seines Vilajets wie ein toller Bluthund; er hat vor kurzem auch in Mardin siebenhundert Christen (meistens Armenter) darunter armenischen Bischof in einer Nacht durch aus Diarbekir speziell entsandte Gendarmerie sammeln und in der Nähe der Stadt wie Hammel abschlachten lassen. Reschid Bey fährt fort in seiner Blutarbeit unter Unschuldigen deren Zahl wie der Mutessariff mich versicherte, heute zweitausend übersteigt."

gi anlaşılıyor. Bunun üzerine Talat, 10 gün sonra, 22 Temmuz 1915'te Dr. Reşit'e, "mahremdir bizzat halli" özel notunu düştüğü bir ikinci telgraf daha yollar ve imha politikasının sadece Ermenilere uygulanması, diğer Hıristiyanları kapsamaması gerektiğini çok açık olarak belirtir. "Vilâyet dahilindeki tebligât-ı mükerrereye rağmen Ermenilere ve bila istisnâ Hıristiyanlara tatbik edilen mu'amele def'atle bâdi'-i şikâyât [şikâyet sebebi] olduğu şu hâlin vilâyet-i mütecâvireye [çevre yerlere] sirâyeti hissediliyor. Hükûmeti âtiyyen müşkil mevî'de [zor durumda] bırakacak... bu vazîyatın devâmı kat'an câiz değildir."¹²

Bu ikinci telgrafa rağmen durumda çok fazla bir değişiklik olmaz. Diyarbakır valisi, Ermenilerle diğer Hıristiyanlar arasında ayırım yapmayan uygulamalarına devam etmektedir. Bunu üzerine Talat, yine 10 gün sonra, 2 Ağustos 1915'te üçüncü bir telgraf daha çeker. Telgrafta, "tebligât-ı mükerrereye rağmen vilâyet dâhilinde bazı çetelerin Hıristiyanları takip ve katle devam etmekte olduğu" haberlerinin gelmeye devam ettiğini söyler ve "Evvelce de bildirildiği üzere bu halin devamı kat'iyyen câiz değildir", der. Reşit'in bir devlet memuru olduğunu hatırlatır, "Hükûmet-i hâzıranın bir memur-ı mes'ulü olmak sıfatıyla buradan verilecek evâmir [emirlere] ve talimâta bilâ-kayd ü şart nokta-i nazarımıza tevfiik hareket [görüşlerimize uygun olarak koşulsuz uymak] mecburiyetinde bulunduğunuzu unutmamak lâzım gelir." Ve Talat Reşit'i çok açık bir biçimde uyarır; "Eşkiya ve çetelere isnâd olunacak her fiil ve vak'adan" kendisinin mesul tutulacağını söyler.¹³

Önemli olan nokta şudur; sürgün ve imhayı diğer Hıristiyanları da kapsayacak şekilde uyguladığı için açıkça Hükûmet'in emirlerine karşı gelmekle suçlanan, 2000 kişinin üstünde insanı "koyun gibi boğazlatan" Dr. Reşit hakkında hiçbir soruşturma açılmamış ve hiçbir kanunî takibat yapılmamıştır. Belki bundan daha da önemli olanı, olayları Alman

12 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/73, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 9 Temmuz 1331 (22 Temmuz 1915) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

13 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/248, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 20 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Konsolosluğu'na aktaran ve Reşit'in cinayetlerine muhalefet eden Mardin Kaymakamı Hilmi'nin görevden alınmış olmasındır.¹⁴ Ayrıca Diyarbakır ve civarında Ermenilere karşı günde-me getirilen politikalaradaki başarıları nedeniyle Reşit'in emrinde çalışan Diyarbakırlı memurların ödüllendirilmesi yoluna gidilmiştir. 28 Temmuz 1915'te, "Diyarbakır Vilâyeti'nde Ermeni komita rüesa ve efradının yakalanmasında faydalı olan polis ve komiserlerden bazıları... terfi, mükâfat-ı nakdi ve nişanla taltif" edilmişlerdir.¹⁵

Belki de bunların hepsinden daha önemli olan bilgi, Dr. Reşit'ten daha sonra, işlediği cinayetlerin değil, bu cinayetler sırasında "merkeze yollayacağım" diyerek el koyduğu Ermenilere ait mücevher ve eşyaların hesabının sorulmuş olmasıdır. Reşit'e yollanan resmî bir yazıyla, bu el koyduğu mücevherler istenmiştir. 6 Ekim 1915'te Vali Reşit'e "bizzat hal edilecektir" özel notu ile yollanan telgrafta -ki bu sözünü ettiğimiz dördüncü telgraftır, "Sevk olunup yolda duçar olunan Ermenilerin nakid, mücevherat ve eşya-yı sai'renin tarafınızdan ittihaz edilen [alınan] tedabir neticesinde ziyaata meydan verilmeye- rek istirdad [geri isteme] ve merkeze celb edildiği mebuslar tarafından haber verilmişdir. Bu nevi istirdadın miktarıyla ne yolda kayd muamelesine tâbi tutulduğunun işarı [bildirilmesi]" istenmektedir.¹⁶ Talat'ı ilgilendiren Ermenilerin imha edilmiş olması değil, onların mücevherlerine ne olduğudur.

Daha sonra Ankara'ya vali olarak atanacak olan Reşit'in bu görevinden açığa alınması ve hakkında soruşturma açılması- nın nedeni işte bu el koyduğu mücevher ve mallara ilişkindir. Çünkü Reşit bu parayla daha sonra İstanbul'da bir yalı almak isteyecek ve olaydan haberdar olan Talat onu görevinden azle- decektir. Gazeteci Süleyman Nazif bu durumu çok veciz söz- lerle dile getirir: "Talat Paşa bundan fevkalade münfail [canı

14 David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*, (New Jersey Gorgias Press, 2006), s. 170.

15 BOA/DH.EUM.MEM, nr. 2042/67/31/1333.N.15 (28 Temmuz 1915).

16 BOA/DH.şFR., nr. 56/315, Dahiliye Nezâreti'nden 23 Eylül 1331 (6 Ekim 1915) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

sıkılmış] olarak 'katil' sıfatıyla takdir ettiği Reşit'i 'gasip' [hırsız] olduğu için azl etmiş(ti)."¹⁷

Talat'ın telgrafında akıbetini sorduğu mücevherlerin ne olduğu konusunda elimizde bir bilgi vardır. Diyarbakır, Siirt ve Mardin illeri üçgeni içinde yaşayan Raman aşiretine mensup bir kişinin aktardıklarına göre, Vali Reşit, Raman aşiret reisini yanına çağırması ve şunları söylemiştir; "ben sizlere kafile kafile Ermeni teslim edeceğim... Bunlar ne kadar altın, para, mücevherat ve kıymetli eşyaları varsa beraber alacaklar. Onları keklele Dicle üzerinden götürüleceksiniz. Kimsenin görmeyeceği ve duymayacağı bir yere varınca, hepsini öldürüp Dicle'ye atacaksınız. Midelerini yarıp taş dolduracaksınız ki, su yüzüne çıkmasın. Ne kadar malları varsa adamlarınıza. Ne kadar altın, para ve mücevherat varsa onun yarısı sizin, diğer yarısını da Hilal-i Ahmer'e vermek üzere bana getireceksiniz. Yalnız bu sırrı kimse bilmeyecek, duymayacak. Bu sır açığa çıktığı gün siz de ve ben de mahvoluruz."¹⁸

Boğazlıyan ve Kaymakam Kemal

1919 Şubat'ında İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi'de başlayan davasında, Boğazlıyan ve civarı Ermenilerinin öldürülmesini örgütlemekten suçlu bulunarak 10 Nisan 1919'da Beyazıt Meydanında idam edilen Boğazlıyan Kaymakamı Kemal ile ilgili bazı telgraflar konumuzla ilgili verilecek başka bir örneği teşkil eder.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi belgeleri arasında, Talat Paşa tarafından 9 Ağustos 1915 yılında Ankara'ya çekilen bir telgraf vardır. Telgrafta; "şimdiye kadar Boğazlıyan kasabasıyla kurası dâhilinde bulunan Ermenilerden Boğazlıyan kaymakamı vâsıtasıyla üç bin yüz altmış Ermeni'nin katledilmiş olduğu" bilgisi aktarılır. Telgrafa göre, bu bilgi, Boğazlıyan askerlik şube ri-yâsetinden gelmiş, Onbeşinci Fırka Kumandanlığı'na oradan

17 *Hadisat*, 8 Şubat 1919.

18 Anı sahibinin adı bende saklıdır. 1983 yılında *Haver Delal* başlığı ile kaleme alınmış müsvedde, s. 70-71.

Kolordu Kumandanlığı ve Başkumandanlık Vekâleti'ne gitmiştir. Talat, "tahkikat-ı ciddiye icrâsıyla neticesinin seriân inbâsı [bildirilmesi]"ni istemektedir.¹⁹

Gerçekten de bu belgede ifade edildiği gibi Boğazlıyan Mevki Kumandanı Mustafa Bey tarafından yollanan telgraf, askerî hiyerarşinin kanallarından İstanbul'a kadar ulaşmıştır. Mustafa Bey, Kayseri'ye Onbeşinci Fırka Kumandan vekili Şahabettin'e, Şahabettin de Ankara Beşinci Kolordu Kumandan vekili Halil Recai'ye şifreli bir telgraf ile durumu bildirmiş, Halil Recai de Başkumandanlığı bilgilendirmiştir. Kemal Bey'in organize ettiği diğer cinayetler hakkında başka telgraflar da mevcuttur.²⁰ İstanbul yargılanması öncesinde hazırlık soruşturmasında kendisine bu telgraflar tek tek okunmuş ve bilgisi sorulmuştur.²¹ Duruşmalar sırasında, özellikle 22 Şubat 1919 tarihli oturumda, yine Boğazlıyan mevki kumandanına ait, Kemal'in 1500 Ermeni'nin öldürülmesini organize ettiğini rapor eden bir başka telgraf okunduktan sonra, yukarıda aktardığımız Talat'ın telgrafında sözü geçen telgraflardan birisi okunmuştur. Ertesi günkü gazeteler, duruşmada "Şahâb Bey'e çekilen ve

19 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/326, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 27 Temmuz 1331 (9 Ağustos 1915) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

20 İlgili telgrafların örnekleri Kudûs Patrikhanesi Arşivi'nde mevcuttur ve Yozgat üzerine yazılmış Ermenice bir eserde tüm bu belgeler Kudûs Arşiv Belge numaraları da verilerek aktarılmıştır. Kriger, *Yozgadî Hayasbanutian Vaveragan Batmutyun*, (Beyrut: 1980). İlgili bilgiler için bkz. s. 324-9.

21 Soruşturma tutanağı evrakına göre Komisyon başkanı Mazhar Bey şu soruları sorar:

"Sual: Boğazlıyan kasabasıyla kariyelerde bin beş yüzden fazla Ermeni katledilmiş olduğunu ifaden atfen Boğazlıyan Şube Reisi Mustafa Bey tarafından Fırka Kumandanlığı'na bildirilmiş, Kayseri Fırka Kumandanı da Kolorduya bildirmiş.

Boğazlıyan Şube Reisinin 18 numaralı 14 Temmuz 331 tarihli, Şehabettin Bey'in 17 numaralı 14 Temmuz 331 tarihli şifreleri mahlulu okunsun... Fırka Kumandan Bey'in Kolorduya çektiği 169 numaralı 14 Temmuz 331 tarihli şifre mahlulu okunsun...

Sual: 23 Temmuz 331 tarihine kadar Boğazlıyan kasabasıyla kariyelerinde senin üç bin yüz altmış Ermeni katl ettirmiş olduğun Fırka kumandanı Şehabettin Bey'in Kolorduya çektiği 207 numaralı 23 Temmuz 331 tarihli şifre mahlulunda muharrerdir. İşbu miktar ancak 23 Temmuz'a kadar katlolunan Ermenilerin miktarıdır". Bilgileri için, a.g.e., 328-330.

(3.160) Ermeni'nin katlini müş'ir bulunan telgraf(ın) okunmuş" olduğunu yazarlar.²²

Konu üzerinde bu kadar etraflıca durmamın bir nedeni elbette Başbakanlık Arşiv belgeleri, Kudüs Arşivi belgeleri ve dönemin gazeteleri arasındaki belge ve bilgilerin tutarlılığını göstermektir. Ama bunun da ötesinde bir başka olgu daha var. Hakkında bu kadar suçlayıcı bilgiler bulunan bir kaymakam hakkında hiçbir soruşturma açılmamış, aksine gösterdiği "başarılarından" dolayı terfi ettirilmiştir. "Yozgat mebusu Şakir Bey 19 Aralık 1918'de İstanbul sorgu kurulu başkanı önünde verdiği ifade ve şahadette Kemal Bey'in... Ermenileri keserek Yozgat mutasarrıf vekilliğine terfi ettiğini böbürlenerek anlattığını" aktarır. Kemal, "Boğazlıyan'da Ermenileri kestim, mutasarrıf vekili oldum, burada da keserim, mutasarrıf belki de vali olurum" demektedir.²³ Gerçekten de Kemal, Boğazlıyan kaymakamı iken, 19 Ağustos ile 8 Ekim 1915 arasında Yozgat mutasarrıflığı vekilliğine terfi olmuş, 23 Nisan 1916'da bir başka terfi daha alarak başka bir göreve atanmıştır.²⁴

Belki bunlardan da daha önemli olan, işlediği cinayetler nedeniyle hakkında tek bir soruşturma açılmayan Kemal hakkında, Ermeni sürgünü sırasında zimmetine mal geçirdiği için soruşturma açılması ve mahkemeye verilmesidir. İstanbul'daki duruşmanın 6 Şubat 1919 tarihli birinci oturumunda savunma avukatları, Kemal'in Ermenilerin sürgün edilmesi meselesinden dolayı Yozgat'ta yargılanmış ve beraat etmiş olduğunu iddia etmişler ve tekrar yargılanmasının yasal olmadığını savunmuşlardır. Bunun üzerine soruşturma evrakı içinde bulunan müfettiş raporu okunmuştur. Rapora göre Kemal, tehcir sırasında "suistimallerden" yargılanmıştır.

Vekillerin ısrarı üzerine Mahkeme, Yozgat'dan durumun öğrenilmesi için telgraf çekilmesine karar vermiştir. 8 Şubat tarihli ikinci duruşmada Yozgat'dan gelen cevap okunmuştur.

22 *Alemdar, Yeni Gazete ve Renaissance*, 23 Şubat 1919.

23 T.Y. sayı M 494.

24 Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, (Ankara: Köksav Yayınları, 1999), s. 85.

Buna göre, Kemal yolsuzluktan yargılanmıştır, cinayet suçundan değil.²⁵ Gerçekten de Kemal, Ankara Vilâyet Meclis-i İdarresi'nin 8 Ocak 1917 ve Şura-yı Devlet'in 12 Nisan 1917 tarihli kararlarıyla, Boğazlıyan kaymakamlığı sırasında, Ermenilerin terk ettikleri mallarla ilgili yolsuzluk ve suistimale katıldığı için yargılanmış ve 13 Haziran 1917'de görevinden alınmıştır. 7 Ekim 1917'de önce "memur sıfatıyla eşya satın aldığı" için üç ay hapse mahkûm olmuş fakat daha sonra bir üst mahkemede 25 Temmuz 1918'de beraat etmiştir.²⁶ Kemal olayının içerik itibarıyla Doktor Reşit olayı ile aynı niteliklere sahip olması İstanbul'un Ermeni sürgünleri konusunda izlediği politikaları göstermesi bakımından önemlidir.

Katilleri kurtarmak için özel çaba: Doktor Çilingiryan cinayeti

Ankara'ya yollanan telgraf, Doktor Reşit ve Kaymakam Kemal örneklerinden kalkarak açıkça söylenebilir ki İstanbul, bölgelerdeki cinayetleri biliyordu. Fakat Doktor Çilingiryan olayı ile göstereceğim gibi, İstanbul sadece cinayetleri bilmekle kalmıyordu; eğer bazı iyi niyetli yerel yöneticilerin kişisel girişimleriyle çok ender durumlarda katillerin yakalanması söz konusu olursa, bu katillerin serbest bırakılması için özel bir çaba da harcıyordu. 24 Nisan 1915 tutuklamalarında İstanbul'da göz altına alınan ve ertesi günü Çankırı'ya sürülen Ermeni entelektüellerinden Doktor Çilingiryan ve dört arkadaşının 1915 Ağustos'unda Ankara yakınlarında öldürülmeleri sonrası yaşananlara bu bakımdan yakından bakmakta fayda vardır. Olayın kısa hikâyesi şudur:

İttihat ve Terakki Çankırı Kâtib-i Mesulü Cemal Oğuz ve diğer bazı yöneticilerin organizasyonu ile Çankırı'dan yola çıkartılan Çilingiryan ve dört arkadaşı, Tüney karakolu civarında bir Kürt çetesi tarafından tuzığa düşürülür ve öldürülürler.

25 *Alemdar, Yeni Gazete ve Memleket*, 6 ve 9 Şubat 1919.

26 Bu bilgiler için bkz. *Nejdet Bilgi, Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı...*, s. 86.

Fakat Çilingiryan ve arkadaşlarını sağ salım Ayaş'a ulaştırma emri almış olan ve bu konuda Çilingiryan'a "namus sözü" vermiş olan Çankırı Mutasarrıf vekili İzzet Bey yanına Kastamonu Vilâyeti askerî inzibat komutanı, birkaç sorgu hâkimi ve polis alarak cinayet mahalline gider ve soruşturma sonucu cinayeti işledikleri tesbit edilen Kürtler hakkında tutuklama kararı çıkartır.²⁷

İstanbul'un da cinayetten haberi vardır. Olayın duyulması üzerine Talat Paşa, "Çankırı'dan sevk edildikleri sırada Hacı Ali Oğlu ve on bir refîki tarafından katl edildikleri anlaşılan Rupen Çilingiryan ile dört refîkinin hangi vilâyet arâzîsi dâhilinde ta'arruza uğradıklarının iş'arı [bildirilmesi] ve cânîlerin behemehâl [hemen] ta'kîb ve derdestleri ile inbâsı [haber verilmesi]" yolunda bir telgraf çekecektir.²⁸ Yerel yöneticilerin girişimi ile katiller yakalanınca, Ankara'da Divan-ı Harb-i Örfi kurulacak ve sanıklar yargılanacaklar ve aralarında grubun reisi olarak adı geçen Kürt Ali'nin de bulunduğu sanıklar 8 yıl hapis cezasına çarptırılacaklardır. Fakat davanın nasıl sonuçlanmış olduğu konusunda bir belirsizlik söz konusudur.

Ankara'da konuya ilişkin bir Divan-ı Harb-i Örfi oluşturulduğu; sanıkların yargılandıkları ve çeşitli hapis cezalarına çarptırıldıkları 1919-1921 yıllarında arasında İstanbul'da görülen Divan-ı Harb-i Örfi yargılamaları sırasında açığa çıkacaktır. Konu ilk önce Ana Dava iddianamesi olarak adlandırılan İttihat ve Terakki yöneticileri hakkındaki davanın iddianamesinde yer alır. Cemal Asaf adlı bir Türk tarafından verilen ifade Doktor Çilingiryan cinayeti anlatılmış ve ifade 18 numaralı belge olarak iddianameye konmuştur.²⁹ Kâtib-i Mesul

27 Cinayetin ayrıntılı hikâyesi için bkz. Krikoris Kıdemli Rahip Balakian, *Ermeni Kolbotası*, bölüm 14, Çankırı'daki Sürgünlerin Son Günleri.

28 Yukarıda belirttiğimiz gibi Talat Paşa bu günlerde çok yoğun bir biçimde Alman baskısı ile karşı karşıya idi ve bu soruşturmada da bu baskının bir payı olmuş olabilir. BOA/DH.ŞFR., nr. 55/338, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 18 Ağustos 1331 (31 Ağustos 1915) tarihli Kastamonu Vilâyeti'ne şifre telgraf.

29 "Tehcir edilenlerden bazılarının sâbıkan [evvelce] Kangırı kâtib-i mesulü [parti sekreteri] ve hâlâ tüccârdan Cemâl Oğuz Bey'in teşkil eylediği Kürd Alo çetesi tarafından sûret-i katillerine [öldürülme şekillerine] dâir Cemâl Asaf

Cemal Oğuz da bu cinayetten suçlanarak 3 Nisan 1919'da tutuklanmış ve sonra her nasılsa serbest bırakılmıştır.³⁰

Daha sonra Cemal Oğuz yeniden tutuklanacak ve dosyası 27 Ekim 1919 tarihli oturumunda –muhtemel 5. oturum– Kâtib-i Mesuller Davası ile birleştirilecektir. Cemal Oğuz hakkındaki en önemli suçlama Doktor Çilingiryan ve dört arkadaşının öldürülmesini organize etmektir. Bu nedenle konu, ilgili davanın çeşitli oturumlarında gündeme gelir ve bazı görgü tanıkları olay hakkında ifade verirler.³¹ 29 Kasım 1919 tarihli oturumda Cemal Oğuz'un dosyası sağlık nedenleriyle Kâtib-i Mesuller Davası'ndan ayrılacaktır.³²

Cemal Oğuz'un davasına 27 Ocak 1920'de bakılmaya devam edilir.³³ Cinayet konusu 5 Şubat tarihli oturumda yeniden gündeme gelir. Şâhid (Mihâil Ohannes) Efendi ifadesinde şunları söyler; “arkadaşlardan beş kişi de Ayaş'a sevk olunmuştu. Bunları hâmil olan arabalar Perşembe günü hareket ve Cum'a günü de 'avdet etmişlerdi. Sonra muhâfızların bu beş arkadaşı-

---

Bey'in ifade-i mazbûtası [zabıtlara geçmiş ifadesi] [tertib [sıra] 18] cemiyet mûmessillerinin [temsilcilerinin] cemiyetin manzûme-i merkeziyesine [düzen sahibi merkezine] muzâf [bağlı] olması lazım gelen fiil ve hareketlerinin bir cüzüdüdür [parçasıdır].” *Takvim-i Vekâyî*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nisan 1919 tarihli birinci oturum, s. 7, sol sütun.

30 Cemal Oğuz hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Vahakn Dadrian, Taner Akçam, *Ermenilerin 'Tehcir ve Taktîl'i*, Dadrian tarafından yazılan önsöz ve Cemal Oğuz davası ile ilgili bölümler.

31 Örneğin 27 Ekim tarihli oturumda, Rahib Karabıyan Efendi'nin yazılı ifadesi okunur ve Rahip, Ayaş'a sevk edilen beş kişinin katilinin Cemal Oğuz olduğunu ifade eder. [Atf, 28 Teşrinievvel (Ekim) 1919] 12 Kasım 1919 tarihli oturumda Eczacı Krikor Efendi şahit olarak dinlenir ve ifadesinde, “O sırada muhtarın vekili İzzet Bey idi” diyerek İzzet Bey'in Çilingiryan ve diğer cinayetlerden çok üzüldüğünü hatta bir Ermeni arkadaşına olaydan bahsederken “hüngür hüngür” ağladığını aktarır. [Atf, 13 Teşrinisani (Kasım) 1919] 22 Kasım 1919 tarihli oturumda ifade veren Mimar Simon Efendi, “Tüney karakolu civarında beş Ermeni katl edildiği zaman bendeniz Kengirî'de idim. Hükümet bu mesele hakkında tahkikâtda bulundu. İşitdiğime göre bir kişiyi de tevkîf etdi”, der ve olaylardan Cemal Oğuz'u sorumlu tutar. [Atf, 23 Teşrinisani (Kasım) 1919.] Bu ifadeler hakkında Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Vahakn Dadrian, Taner Akçam, *Ermenilerin 'Tehcir ve Taktîl'i*, Kâtib-i Mesuller Davası'nın oturumları hakkında bilgi verildiği bölümler.

32 *Atf, Alemdar*, 30 Kânunievvel (Aralık) 1919.

33 *Atf*, 28 Kânunisanı (Ocak) 1920.

mızı yolda eşkiyâya teslim etmiş oldukları şâyi' oldu. Bunun üzerine Mutasarrıf vekili 'Izzet Bey mahall-i vak'aya giderek tahkikat icrâ etmişti. Bu vak'adan Cemâl Oğuz Bey'le Nüreddin Bey'in memnûn oldukları da şâyi' olmuştu. Bu mes'eleyi müte'akıb iki şakî yakalanmış ve habse tıkmıştı.³⁴

8 Şubat 1920 tarihli oturumda Cemal Oğuz, Çilingiryan cinayetini azmettirmek suçundan hapis cezasına çarptırılır. Karar suretinde, "Fırârî Yüzbaşı Nüreddin Bey'le birlikte Kengirî'nin 'Tüney' Karakolu Civârı'nda katl edilen Doktor Çenger-yân ve ma'lûmü'l-esâmî dört refikinin katl ve imhâsını ve tertib kâtillerden Kürd 'Ali'yi Kengirî'ye celb [gönderme] ile merkûma [adı geçene] ta'limât-ı mukteziyye [gerekli talimatları] i'tâ [verme] ve merkûmun delâletiyile [yol göstermesiyle] diğer eşhâs-ı cinâyeti teşkil ve fâ'illere mukâvemet [karşı koyma] ve mûmâna'at [engel] olunmamasını te'mîn ile fi'l-i katli mezkûru [adı geçen cinayeti] ibtidâ'en teshil [başından itibaren kolaylaştırma] ve inhâ'en ikmâle [tamamlanmasına] sebep olan ef'âlde [olayda] fâ'il-i aslilere [asıl faillere] bilerek muâvenette [yardımda] bulunmak sûretiyle" ikinci derecede suçlu olduklarına kanaat getirildiği söylenir. Buna istinaden Cemâl Oğuz beş sene dört ay, karar sırasında firardâ bulunan Nüreddin ise altı sene sekiz ay müddetle hapis cezasına çarptırılırlar.³⁵

Cemal Oğuz davası daha sonra Askerî Temyiz Mahkemesi'ne gidecek ve mahkeme 23 Mart 1920'de Cemal Oğuz'a, Çilingiryan ve arkadaşlarını öldürmek suçundan verilen hapis cezasını bozacaktır. Temyiz Mahkemesi'nin gerekçesi şudur: Ankara'da 1915'te bir Divan-ı Harbî kurulmuş ve bu Divan-ı Harbî, Cemal Oğuz da dahil olayın sanıklarını yargılayarak çeşitli hapis cezalarına çarptırmıştır. Dolayısıyla, bu davanın yeniden İstanbul'da görülmeye çalışılması hem İstanbul mahkemesinin yetki alanının dışındadır hem de aynı dava hakkında iki defa yargılama yapılamayacağı için kanuna aykırıdır.

34 *Alemdar*, 6 Şubat 1920.

35 *Alemdar*, 9 Şubat 1920.

Dava İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi'nde 29 Nisan 1920de yeniden ele alınır. Temyiz Mahkemesi'nin ilgili kararına uymayan mahkeme kendi kararında ısrar eder. Karardaki ifadeyle Divan-ı Harb-i Örfi; "gerçi cürm-i mezkûrun [adı geçen cinayetin] fâil-i aslileri [asıl suçluları] 331 [1915] senesinde Ankara Divân-ı Harb-i Örfi'since muhâkeme ve mahkûm edilmişler ise de maznûn-ı mumâileyh [adı geçen sanık] evvela mevzû'-i bahs olmamış [adı geçmemiş] ve divan-ı harb-i mezkûrun ol babdaki kararı [bu konuda adı geçen mahkemenin kararı] da el-yevm [henüz] kesb-i kat'iyet eylememiş [kesinleşmemiş] ve ondan sonra da Cemal Oğuz Bey hakkında mahallinde bir gûna dava ikame edilmemiş olmasına" dayanarak kendi kararında ısrar edecektir.³⁶

Doktor Çilingiryan olayı ve ilgili yargılamayı bu kadar uzun aktarmamızın nedeni, yerel yöneticilerin inisiyatifi ile yakalanmış ve haklarında dava açılmış Kürt Ali ve arkadaşları hakkında Talat Paşa ve merkezî Hükümet'in girişimlerini daha iyi anlamak içindir. Talat Paşa, aşağıda göstereceğimiz gibi, katil oldukları mahkeme kararıyla da sabit olan Kürt Ali ve arkadaşlarını hapisten çıkartacaktır. Yukarıdaki Divan-ı Harb-i Mahkemesi'nin kararında yer alan, Ankara'daki mahkemenin "henüz kesinleşmemiş" olduğu yolundaki tesbitin nedeni de bizatihi Talat Paşa'nın bu konudaki girişimleridir.

Talat Paşa'nın bu cinayet ve katilleri konusundaki tutumunu açığa çıkartan en önemli belgelerden birisi, 13 Mayıs 1916'da "mahrem" notuyla Ankara'ya yollanan bir telgraftır. Doğrudan Talat Paşa tarafından yollanan telgrafta, "İrtikâb etdikleri cerâimden [işledikleri cinayetlerden] dolayı mahkûm veya mevkuf bulunan eşhâsdan orduda hizmet arzusunda bulunanların orduda görecekları hidemâta [hizmete] göre bi'l-âhare haklarındaki ta'kîbât-ı adliye afv [adli af] veya te'cil edilmek üzere tahliye olunabilecekleri kanûn-ı mahsûs iktizâsından [gereği] bulunduğ" söylenerek, Ankara'da "divân-ı harbinde mevkuf olan mezkûr eşhâsın [adı geçenlerin] birer ikişer orduya sevki

36 *Peyam-ı Sabah, Vakit*, 2 Mayıs 1920.

için usûl dâiresinde Adliye Nezâretiyle muhâbere icrâ ve muâmelesinin ikmâli münâsib görülmüşdür",³⁷ denir. Yani Ankara Vilâyeti'ne, Adalet Bakanlığı ile ilişkiye geçerek, hapis hane-
deki suçluları serbest bırakmaları emri verilmektedir.

1914 sonbaharında geçici kanunla hapis hanelerin boşaltıl-
masından bir buçuk yıl sonra, yine bu kanun hatırlatılarak,
Ankara hapis hanesindeki cinayet suçlularının serbest bırakıl-
mak istenmesi son derece önemlidir. Elimizdeki diğer belge-
lerden, söz konusu tutukluların, bazı yerel yöneticilerin gay-
retleri ile yakalanan Kürt Ali ve arkadaşları olduğunu ve affın
özel olarak onlar için uygulanmak istendiğini anlıyoruz.

Bu telgraflar, Talat Paşa'nın nasılsa yakalanmış ve bu anlam-
da hukuk sisteminin çarklarına takılmış bazı katilleri kurtar-
mak için nasıl yoğun bir çaba içine girmiş olduğunu açık ola-
rak göstermektedir. Bu telgraflardan birincisi 5 Haziran 1916
tarihlidir. Bu telgrafta Talat, "Ankara Tevkifhânesinden Nallı-
hanlı Mehmed Ali imzâsıyla İttihad ve Terakki Merkez-i Umû-
mîsine çekilen 18 Mayıs sene [1]332 tarihli telgrafnâme kop-
yasının mütâla'asıyla (...?) hakkındaki 26 ve 30 Nisan sene
[1]332 ve 788 ve 832 numaralı tahrîrâtlar mündericâtına [res-
mî yazıların içeriğine] göre muktezî [lüzumlu] muâmelerin
tesrî-i ifâsı [hızlandırılması] ve netîcenin inbâsı[nı] [haber ve-
rilmesini]" ister.³⁸

Doktor Çilingiryan'ın katillerinden birisinin adının Ali ol-
duğu, hem Talat Paşa'nın yukarıda aktardığımız telgraflarında
geçmekteydi hem de bu isme, gördüğümüz gibi, Cemal Oğuz
davasına alınan değişik mahkeme kararlarında yer verilmek-
teydi.³⁹ Belgeden anlaşılan, Talat Paşa'nın 13 Mayıs 1916 tarih-

37 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/301, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

38 BOA/ŞFR.DR., nr. 64/214, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 23 Mayıs 1332 (5 Haziran 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

39 Burada isim konusunda ek bir bilgi vermek gerekmektedir. İsim Talat Paşa'nın telgraflarında Osmanlıca [ayın, lam, ye] harfleriyle [Ali] yazılmıştır. Yukarıda aktardığımız 3540 sayılı *Tahvîn-i Vehâyî*'de ve aynı iddianamenin aktarıldığı *Alendâr* (29 Nisan 1919) gazetesinde ise kelime Osmanlıca [ayın, lam, vav] harfleri ile yazılmıştır, [Alo]. Cemal Oğuz davasının karar suretinin açıklandığı

li "mahrem" telgrafına rağmen, muhtemel Adalet Bakanlığı ile yazışmalar uzadığı için, Ali henüz tahliye edilememiştir. Bunun üzerine Ali İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'ne 31 Mayıs'ta telgraf çekmiş ve Talat Paşa 5 Haziran tarihli cevabî telgrafında, Ali hakkında yukarıda da aktardığımız 13 Mayıs 1916 tarihli telgraf emrine göre işlem yapılmasını istemiştir.

7/8 Haziran 1915 tarihli "mahrem" kaydıyla gönderilen ikinci telgraf, hukukun ve bürokrasinin çarkları işlemeye başlayınca ortaya ne tür "engeller" çıktığını anlamak bakımından da önemlidir. Buna göre, sanıkların af edilebilmeleri için kanunen cezalarının kesinleşmiş olması gerekmektedir. Henüz dava bu aşamada olmadığı için bu mümkün gözükmemektedir. Öte yandan artık tam bir siyasi mesele haline geldiği için de -burada Talat muhtemel Almanya'nın bu sıralardaki baskılarını kastetmektedir- herhangi bir şart veya koşul olmaksızın af da mümkün değildir.

Fakat Talat Paşa telgrafında açık olarak bu insanların tutuklu kalmalarının istenmediğini de yazmaktadır. Kararın kesinleşmesini beklemek de Talat'ın işine gelmemektedir. Önerisi, soruşturmanın durdurulması gibi bir kararın alınması yolundadır; "Mevzu' bahis eşhâs-ı mevkufenin haklarında Divan-ı Harb-i Örfilerce bir karar verilmedikçe aflatı cihetine gidilmek mümkün olamayacağı gibi esbâb-ı siyâsiyeyi hâiz olan bu meselede bilâ-kayd ve şart [şartsız] afv istihsâli [üretmek] münâsib değildir. Şu kadar ki bu gibilerin devâm-ı mevkufiyeti de arzu edilmediğinden emsâli gibi evvela haklarında usûlen te'cil-i ta'kîbât kararı istihsâl etmek... sûretiyle meselenin halli muvâfıktır."⁴⁰

9 Şubat 1920 tarihli gazetelerde *Alemdar* "Kürd Ali" [ayın, lam, ye] ifadesini kullanırken, *Atı* ve *Peyam-ı Sabah* gazeteleri "Kürd Alo" [ayın, lam, vav] ismini kullanırlar. *Peyam-ı Sabah* (2 Mayıs 1920) İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi'nin, Askeri Temyiz Mahkemesi'nin kararına itiraz ettiği karar suretinin yayınlandığı belgede de "Kürd Alo" ismini kullanır. Çetenin ismi Ermeni kaynaklarında Kürd Alo çetesi olarak geçer. bkz. Vahakn Dadrian, Taner Akçam, *Ermenilerin Tehcir ve Tahtil'i*, adlı eserde, Dadrian tarafından yazılan önsöz.

40 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/257, Dâhiliye Nazırı Talat'tan 25/26 Mayıs (7/8 Haziran 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Bu telgraftan anlaşıldığı gibi de muhtemelen soruşturmanın durdurulması biçiminde bir karar alınmıştır. Elimizde katillerin akıbeti hakkında bir bilgi yoktur. Fakat belgeler, hukukun ağına takılan katillerin doğrudan Hükümet'in girişimleriyle korunduğunu ve muhtemel serbest bırakıldıklarını göstermektedir. Hükümet'in, Ermenilere yönelik cinayet işledikleri mahkeme kararı ile de onaylanmış kişilere yönelik tutumunun ne olduğunu gösteren bu belgelerin paha biçilmez önemi kabul edilmek durumundadır.